

Тема 4. Причини та умови виникнення і поширення економічної злочинності

Макроекономічні чинники економічної злочинності

Економічна злочинність не виникає у вакуумі. Вона формується та розвивається в конкретному макроекономічному середовищі, яке створює як можливості, так і стимули для протиправної економічної поведінки. Макроекономічні чинники – це системні умови функціонування національної економіки, що впливають на рівень, структуру та динаміку економічної злочинності. Їх аналіз має принципове значення для розроблення державної політики запобігання та забезпечення економічної безпеки.

Макроекономічні чинники діють не безпосередньо, а через формування загального економічного клімату, рівня довіри до інститутів, характеру розподілу ресурсів та ступеня соціально-економічної стабільності. Вони визначають, наскільки вигідною або ризикованою є протиправна діяльність у сфері господарювання.

Одним із найвагоміших макроекономічних чинників є економічні кризи. Падіння ВВП, скорочення виробництва, інфляція, зростання безробіття та девальвація національної валюти створюють середовище підвищеної економічної напруги.

У періоди криз зростає мотивація до незаконного отримання доходів. Суб'єкти господарювання можуть вдаватися до ухилення від оподаткування, фальсифікації фінансової звітності або інших незаконних схем для збереження ліквідності.

Крім того, нестабільність фінансової системи послаблює механізми контролю та регулювання. У кризових умовах держава часто концентрується на стабілізаційних заходах, що може зменшувати увагу до профілактики економічних правопорушень.

Циклічний характер економіки означає, що рівень економічної злочинності може змінюватися залежно від фази економічного циклу. Під час підйому зростає обсяг фінансових операцій, що збільшує можливості для зловживань; під час спаду – зростає мотивація до незаконного виживання.

Високий рівень безробіття та низькі доходи формують соціально-економічну напругу. У таких умовах частина економічно активного населення може переходити до тіньової зайнятості або участі в незаконних фінансових операціях.

Нерівномірний розподіл доходів також впливає на економічну злочинність. Значна майнова диференціація створює відчуття соціальної несправедливості, що може виступати психологічним виправданням незаконних дій.

Водночас слід підкреслити, що економічна злочинність не є виключно «злочинністю бідних». Значна частина фінансових правопорушень здійснюється особами з високим соціальним статусом. Однак макроекономічна нерівність створює загальний фон зниження соціальної довіри та підвищення толерантності до порушень.

Тіньова економіка є одним із ключових макроекономічних чинників економічної злочинності. Чим більша частка економічної діяльності відбувається поза офіційним обліком, тим вищі ризики ухилення від оподаткування, легалізації доходів та фінансових маніпуляцій.

Тінізація економіки може бути наслідком надмірного податкового навантаження, складності регуляторних процедур або низького рівня довіри до державних інститутів. У таких умовах легальна та нелегальна економічна активність переплітаються, що ускладнює контроль і підвищує латентність злочинів.

Надмірно складна податкова система, часті зміни законодавства, високі ставки податків та адміністративні бар'єри можуть стимулювати ухилення від сплати податків та інші правопорушення.

Нестабільність правового регулювання створює ситуацію невизначеності, в якій підприємства змушені адаптуватися до нових правил. Якщо правила є непрозорими або суперечливими, це формує можливості для зловживань та корупції.

Водночас надмірна дерегуляція також може створювати ризики, оскільки послаблює механізми фінансового контролю. Таким чином, макроекономічна політика повинна забезпечувати баланс між стимулюванням економічної активності та ефективним контролем.

Стан банківської системи безпосередньо впливає на рівень економічної злочинності. Недостатній фінансовий моніторинг, слабкий контроль за підозрілими операціями, недосконалість механізмів ідентифікації клієнтів створюють умови для легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

Міжнародні стандарти фінансового моніторингу формуються такими організаціями, як Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей, які розробляють рекомендації щодо запобігання відмиванню коштів та фінансуванню незаконної діяльності.

Недостатня інтеграція національної фінансової системи у міжнародні стандарти підвищує ризики використання країни як транзитної юрисдикції для незаконних фінансових потоків.

Глобалізація створює нові можливості для розвитку економіки, але одночасно ускладнює контроль за транснаціональними фінансовими операціями.

Відкритість економіки, міжнародні інвестиції, електронні платіжні системи та цифрові активи полегшують переміщення капіталу через кордони. У разі недостатнього міжнародного співробітництва це створює умови для приховування доходів, використання офшорних схем та ухилення від оподаткування.

Макроекономічні чинники нерозривно пов'язані з якістю державного управління. Слабкість інститутів, корупція, низький рівень правозастосування та неефективність судової системи формують середовище безкарності.

Якщо ризик викриття та покарання є низьким, економічні злочини стають економічно «раціональним» вибором для частини суб'єктів.

Довіра до держави, банківської системи, податкових органів та судової влади впливає на добровільне дотримання правил. Низький рівень довіри стимулює ухилення від виконання фінансових зобов'язань.

Макроекономічна стабільність та передбачуваність державної політики сприяють формуванню культури законності в бізнес-середовищі.

Інституційні дисфункції та прогалини правового регулювання як системні чинники економічної злочинності

Проблема інституційних дисфункцій і прогалин правового регулювання є однією з фундаментальних у теорії економічної безпеки, кримінології та публічного управління. Економічна злочинність не може бути пояснена виключно особистими моральними якостями правопорушників або їх індивідуальною мотивацією. У більшості випадків вона є похідною від якості інституційного середовища – тобто від того, наскільки ефективно функціонують державні інститути, наскільки узгодженими є правові норми, чи забезпечується реальна, а не декларативна рівність суб'єктів перед законом.

Інституційна архітектура економіки визначає «правила гри» для всіх учасників ринку. Якщо ці правила суперечливі, нестабільні або застосовуються вибірково, формується простір для зловживань. Таким чином, інституційні дисфункції виступають не другорядним, а структурним чинником економічної злочинності.

У науковому вимірі інституції – це формальні та неформальні правила, які регулюють соціально-економічну поведінку. Формальні інституції – це закони, нормативні акти, процедури, державні органи. Неформальні – це традиції, ділові практики, культурні установки, рівень довіри в суспільстві.

Інституційна дисфункція виникає тоді, коли інституція не виконує своїх функцій або виконує їх неефективно. Наприклад, податковий орган формально має повноваження контролювати сплату податків, але через брак ресурсів,

корупцію або складність законодавства він не здатний забезпечити реальний контроль.

Дисфункція може проявлятися у трьох основних формах:

- по-перше, у нормативній неузгодженості;
- по-друге, у процедурній неефективності;
- по-третє, у кадровій або організаційній неспроможності.

Однією з найбільш небезпечних форм інституційної дисфункції є нестабільність правового регулювання. Часті зміни податкових правил, ліцензійних вимог, фінансових стандартів створюють середовище невизначеності.

Правова невизначеність знижує передбачуваність економічної діяльності. У таких умовах суб'єкти господарювання можуть орієнтуватися не на дотримання норм, а на пошук шляхів їх обхідного застосування. Нестабільність законодавства підриває довіру до держави як гаранта справедливих правил гри.

Інфляція нормативних актів – тобто надмірна кількість регулюючих документів – також створює простір для маніпуляцій. Чим складніша система, тим легше знайти прогалину або суперечність, яку можна використати у власних інтересах.

Сучасна економіка швидко трансформується під впливом цифровізації. З'являються нові форми фінансових інструментів, електронні платіжні системи, цифрові активи, міжнародні онлайн-платформи.

Правове регулювання часто не встигає за технологічними змінами. Відсутність чітких норм щодо обігу криптоактивів, електронних грошей або транскордонних цифрових послуг створює «сірі зони». У цих зонах економічна діяльність формально не заборонена, але фактично виходить за межі ефективного контролю.

Прогалини можуть бути як тимчасовими (через швидкість змін), так і системними (через недостатній рівень експертизи або політичну фрагментарність законодавчого процесу).

Корупція є найбільш деструктивною формою інституційної дисфункції. Вона руйнує механізм рівності та неупередженості. Коли рішення приймаються не відповідно до закону, а на підставі приватних домовленостей, економічна злочинність набуває системного характеру.

Корупційні практики можуть проявлятися у:

- вибіркового застосуванні санкцій;
- зловживанні контрольними повноваженнями;
- створенні штучних бар'єрів для отримання неправомірної вигоди;
- кришуванні незаконних схем.

Міжнародні стандарти протидії корупції розробляються такими структурами, як Організація Об'єднаних Націй та Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей, які наголошують на необхідності прозорості фінансових потоків та незалежності контрольних органів.

Ефективність правового регулювання визначається не лише якістю норм, але й практикою їх застосування. Якщо судова система перевантажена, якщо рішення ухвалюються непослідовно або тривалий час не виконуються, превентивний ефект законодавства знижується.

Важливим є також рівень спеціалізації суддів та слідчих у сфері фінансового права. Складні економічні справи потребують глибокого розуміння бухгалтерських, податкових і корпоративних механізмів. Низький рівень спеціалізації сприяє затягуванню процесів і помилкам у кваліфікації.

Ще однією формою інституційної дисфункції є відсутність чіткого розмежування повноважень між державними органами. Коли декілька інституцій мають схожі контрольні функції, це створює дублювання перевірок, бюрократичний тиск і водночас – можливість уникнути відповідальності через суперечності між органами.

З іншого боку, надмірна фрагментація компетенції може призводити до ситуації, коли жоден орган не несе повної відповідальності за результат.

Інституційні дисфункції можуть проявлятися як у надмірному регулюванні, так і в його недостатності. Надмірна кількість дозволів, погоджень і ліцензій створює ґрунт для корупції та стимулює неформальні способи вирішення питань.

Водночас надто слабкий контроль дозволяє формувати складні фінансові схеми з мінімальним ризиком викриття. Ефективна система повинна забезпечувати баланс між свободою підприємництва та наглядом.

Інституційна якість тісно пов'язана з рівнем правової культури та довіри в суспільстві. Якщо громадяни та бізнес не довіряють державі, вони частіше вдаються до неформальних практик.

Таким чином, інституційні дисфункції та прогалини правового регулювання створюють замкнене коло: слабкі інститути породжують економічні правопорушення, а поширеність правопорушень підриває довіру до інститутів.

Соціально-психологічні детермінанти економічних злочинів

Проблема соціально-психологічних детермінант економічних злочинів є однією з центральних у сучасній кримінології, економічній психології та соціальній теорії девіантної поведінки. Економічна злочинність не може бути адекватно пояснена виключно через призму юридичних конструкцій або макроекономічних показників. В її основі лежить складна взаємодія соціального середовища, групових норм, індивідуальної мотивації, когнітивних механізмів і

психологічних установок особистості. Саме соціально-психологічний вимір дозволяє зрозуміти, чому в однакових економічних умовах одні особи дотримуються закону, а інші обирають протиправну стратегію.

Одним із базових чинників, що формують передумови економічної злочинності, є соціальна нерівність. Нерівність сама по собі не породжує злочинність автоматично, однак вона створює ґрунт для фрустрації, почуття несправедливості та соціального порівняння. Людина оцінює своє становище не лише в абсолютних показниках доходу, а й у співвідношенні з іншими. Коли розрив між очікуваннями та реальними можливостями стає значним, формується психологічна напруга.

Цей феномен отримав концептуальне осмислення в роботах Robert K. Merton, який розробив теорію аномії. Згідно з нею, суспільство пропонує індивідам соціально схвалені цілі (матеріальний успіх, статус, престиж), але не завжди забезпечує рівний доступ до легітимних засобів їх досягнення. У таких умовах частина осіб обирає «інноваційний» шлях – тобто досягнення цілей незаконними методами.

Соціальна нерівність діє через психологічні механізми порівняння, заздрості, відчуття виключеності, що підсилюють схильність до раціоналізації правопорушення.

Економічні злочини часто здійснюються не ізольованими індивідами, а в межах організацій. Соціально-психологічне середовище колективу відіграє ключову роль у формуванні допустимих меж поведінки. Якщо в організації існує толерантність до «сірого» бізнесу, маніпуляцій із фінансовою звітністю або неформальних домовленостей, такі практики поступово нормалізуються.

Механізм групової конформності, описаний у дослідженнях Solomon Asch, демонструє, що індивід схильний погоджуватися з групою навіть у разі внутрішніх сумнівів. У корпоративному середовищі це означає, що працівник може брати участь у незаконних схемах не через особисту кримінальну мотивацію, а через страх втратити роботу або статус.

Особливо небезпечними є ситуації, коли керівництво прямо чи опосередковано стимулює досягнення фінансових показників будь-якою ціною. У таких умовах економічне правопорушення сприймається як частина «професійної лояльності».

Важливу роль у формуванні економічної злочинної поведінки відіграють механізми психологічного виправдання. Особи, які вчиняють фінансові махінації, рідко сприймають себе як злочинців. Вони використовують раціоналізації: «усі так роблять», «це лише формальність», «держава все одно несправедлива».

Класичним поясненням такого процесу є теорія нейтралізації, запропонована Gresham Sykes та David Matza. Вона передбачає існування технік виправдання, які дозволяють тимчасово зняти внутрішній моральний контроль. Серед них – заперечення шкоди, перекладання відповідальності, засудження тих, хто засуджує.

Такі когнітивні стратегії знижують психологічний дискомфорт і дозволяють інтегрувати протиправну діяльність у власну позитивну самооцінку.

Рівень суспільної довіри є важливим соціально-психологічним індикатором. У середовищі з низькою довірою до державних інституцій економічні злочини частіше сприймаються як «вимушений» або «раціональний» спосіб виживання. Якщо громадяни переконані, що податки використовуються неефективно або корупційно, податкове ухилення може психологічно виправдовуватися.

Легітимність держави – це не лише юридична, а й психологічна категорія. Вона ґрунтується на внутрішньому переконанні громадян у справедливості правил. За відсутності цього переконання формується феномен правового нігілізму.

Соціально-психологічні детермінанти включають також індивідуальні риси, що формуються у процесі соціалізації. Теорія соціального навчання, розроблена Albert Bandura, пояснює, що людина засвоює моделі поведінки через спостереження за значущими іншими. Якщо у найближчому соціальному оточенні економічні махінації є звичайною практикою, індивід сприйматиме їх як прийнятну норму.

Серед особистісних характеристик, що підвищують ризик економічних правопорушень, виділяють: схильність до ризику, прагнення до швидкого збагачення, низький рівень емпатії, інструментальне ставлення до інших людей. Водночас ці риси не є визначальними без відповідного соціального контексту.

Сучасні суспільства формують інтенсивну культуру матеріального успіху. Масова комунікація, реклама, соціальні мережі посилюють значущість престижного способу життя. Економічний статус стає показником соціальної цінності.

За таких умов виникає психологічний тиск відповідати певному стандарту. Якщо легальні ресурси не дозволяють досягти очікуваного рівня, може активізуватися механізм компенсації через нелегальні способи отримання доходу.

У корпоративному середовищі економічні злочини часто пов'язані з високим рівнем стресу та конкуренції. Нереалістичні плани продажів, страх звільнення, культура «успіху будь-якою ціною» створюють психологічний тиск, який знижує бар'єр морального стримування.

Фрустрація може переростати в агресію або прагнення «компенсувати» несправедливість через незаконні дії. У цьому контексті економічна злочинність стає формою психологічної адаптації до напруженого середовища.

На відміну від насильницьких злочинів, економічні правопорушення часто не мають безпосереднього контакту з жертвою. Відсутність видимого страждання знижує рівень емпатії. Потерпілий сприймається як абстрактна структура – «банк», «компанія», «держава».

Механізм психологічного дистанціювання дозволяє мінімізувати моральний дискомфорт. У цифровому середовищі ця дистанція ще більше посилюється, оскільки взаємодія здійснюється через екрани та алгоритми.

Вплив воєнних та кризових процесів на рівень економічної злочинності

Воєнні конфлікти, політична нестабільність, фінансові кризи, пандемії та інші системні потрясіння суттєво трансформують соціально-економічне середовище. У таких умовах змінюється не лише структура економіки, а й поведінкові моделі суб'єктів господарювання, механізми контролю, характер соціальної взаємодії та рівень довіри до інституцій. Економічна злочинність у кризовий період не просто зростає кількісно – вона змінюється якісно, адаптуючись до нових можливостей і нових прогалів у системі регулювання.

Війна та криза створюють комплексний вплив на злочинність через три ключові канали: інституційне ослаблення, економічну дестабілізацію та соціально-психологічну трансформацію суспільства. Розуміння цього впливу є необхідним для формування ефективної стратегії економічної безпеки держави.

Під час воєнних дій або глибоких криз державні інституції функціонують в умовах перевантаження. Частина ресурсів спрямовується на оборону або антикризове реагування, що обмежує можливості фінансового контролю, аудиту, податкового нагляду. Зростає ризик тимчасового спрощення процедур закупівель, розподілу бюджетних коштів, гуманітарної допомоги, що може створювати простір для зловживань.

У період надзвичайного стану або воєнного часу пріоритетом стає швидкість прийняття рішень. Це об'єктивно знижує рівень формалізованого контролю та збільшує дискреційні повноваження посадових осіб. Якщо такі повноваження не супроводжуються прозорістю та підзвітністю, формується сприятливе середовище для корупційних практик, розкрадання бюджетних коштів, маніпуляцій із державними контрактами.

Особливо вразливими стають сфери оборонних закупівель, енергетики, логістики, відбудови інфраструктури. Великі фінансові потоки у поєднанні з обмеженим громадським контролем створюють структурний ризик економічних правопорушень.

Війна і криза призводять до падіння виробництва, інфляції, девальвації національної валюти, зростання безробіття. Економічна нестабільність формує високий рівень невизначеності, що впливає на мотивацію економічних суб'єктів.

У таких умовах частина підприємств переходить у «тіньовий» сектор для зменшення податкового навантаження або збереження ліквідності. Ухилення від сплати податків, приховування доходів, незаконні валютні операції можуть сприйматися як вимушена стратегія виживання. Водночас криза активізує спекулятивні практики: маніпуляції з цінами на соціально значущі товари, створення штучного дефіциту, незаконні операції з валютними ресурсами.

Фінансова нестабільність також стимулює розвиток шахрайських схем, пов'язаних із кредитуванням, інвестиціями, псевдофінансовими проектами. У кризовий період громадяни шукають альтернативні способи збереження заощаджень, що робить їх більш вразливими до фінансових пірамід і онлайн-шахрайства.

Воєнні дії спричиняють переміщення населення, руйнування підприємств, скорочення робочих місць. Частина населення втрачає легальні джерела доходу. У такій ситуації підвищується ризик залучення до незаконної економічної діяльності – контрабанди, нелегального обігу товарів, незаконного підприємництва.

Крім того, війна може стимулювати формування «чорних» ринків: нелегального обігу пального, зброї, стратегічних матеріалів. Зростає роль посередницьких структур, які використовують дефіцит ресурсів для отримання надприбутків.

Воєнний стан передбачає централізацію управління, розширення повноважень виконавчої влади, спрощення процедур публічних закупівель. Ці механізми необхідні для оперативного реагування, однак вони знижують рівень конкурентності та відкритості.

У міжнародній практиці фіксується зростання корупційних ризиків під час великих криз. Наприклад, під час глобальних економічних потрясінь активізується нецільове використання бюджетних коштів, що виділяються на підтримку бізнесу або соціальні програми. Аналіз таких процесів здійснюється, зокрема, структурами Transparency International, які відзначають підвищення корупційної вразливості держав у періоди надзвичайних викликів.

Воєнні та кризові процеси впливають не лише на економіку, а й на психологічний стан суспільства. Страх, невизначеність, відчуття загрози знижують рівень довгострокового планування і підсилюють орієнтацію на негайну вигоду.

У кризових умовах може формуватися установка на «тимчасовість» правил. Люди сприймають порушення норм як допустимий виняток у надзвичайній

ситуації. Знижується рівень довіри до інституцій, а отже – і внутрішня мотивація до дотримання законодавства.

Одночасно зростає толерантність до економічних правопорушень, якщо вони спрямовані на забезпечення виживання або підтримку близьких. Така психологічна раціоналізація ускладнює профілактику економічної злочинності.

Воєнні конфлікти часто супроводжуються зростанням частки тіньової економіки. Причини цього явища комплексні: зниження податкової спроможності держави, спрощення контролю, руйнування інфраструктури, зростання готівкових операцій.

Тіньова економіка може виконувати компенсаторну функцію, забезпечуючи зайнятість у складних умовах. Проте вона одночасно підриває бюджетну систему, зменшує фінансові ресурси для оборони та соціального захисту, що в довгостроковій перспективі поглиблює кризу.

Воєнні та кризові процеси активізують транснаціональні злочинні мережі. Послаблення митного контролю, збільшення потоків гуманітарної допомоги, міжнародних фінансових траншів створює можливості для відмивання коштів, незаконного переміщення товарів, фінансових махінацій.

У таких умовах особливого значення набуває міжнародна координація, обмін інформацією та співпраця з фінансовими моніторинговими структурами.

Слід зазначити, що криза не завжди автоматично веде до зростання економічної злочинності. У деяких випадках високий рівень суспільної мобілізації, солідарності та патріотичної консолідації може тимчасово знижувати толерантність до корупції та фінансових зловживань. Проте цей ефект, як правило, має короткостроковий характер і залежить від рівня довіри до влади та прозорості управління.